

Osmanlı Kitap Koleksiyonerleri ve Koleksiyonları: İtibar ve İhtiras, yay. haz. Tülay Artan ve Hatice Aynur

İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022. 708 s. ISBN: 978-625-8437-64-5

HÜSNIYE GÜLSEV-KOÇ*

Son yıllarda Osmanlı kitap kültürü alanına gösterilen ilgi matbu kitapla birlikte gölgede kalmış olan yazma kitabı ön plana çıkarmıştır.¹ Böylece sınırlı bir alanda ilerleyen ve öncelikle yazma kitabın ihtiva ettiği bilgiye odaklanan eğilim yerine kitabın kendisini çoklu-disiplinli bir araştırma alanı olarak gören bir anlayış gelişmiştir. Bu bağlamda Tülay Artan ve Hatice Aynur tarafından hazırlanan *Osmanlı Kitap Koleksiyonerleri ve Koleksiyonları: İtibar ve İhtiras* başlıklı derleme kitap, alanında uzman birçok akademisyenin kaleme aldığı makaleler sayesinde Osmanlı'da farklı dönemlerde, farklı şehirlerde oluşturulan koleksiyonlara ve yazma eserlerin bugünlere ulaşabilmesini sağlayan koleksiyonerlere odaklanan uzun soluklu çalışmaların bir ürünüdür.

Kitabın içeriğiyle ilgili değerlendirmeye geçmeden önce birkaç noktaya dikkat çekmek isterim. Öncelikle sunuş bölümünde kitabın ismi *İktidar ve İhtiras* olarak geçmektedir (s.14). "İktidar" kelimesinin "itibar"a nasıl dönüştüğüyle ilgili herhangi bir açıklamanın yapılmamış olması dikkat çekicidir. Bu değişim kasıtlı bir tercih midir, yoksa baskı sürecinde yaşanan editoryal bir değişiklik midir sorusunun cevabını net olarak bilemiyoruz. Ancak bu başlığın varlığı, bu iki kavram üzerinden bir değerlendirme yapmaya imkan tanımaktadır. Bu bağlamda 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarında şehzadelerin sancağa gönderilme geleneğinin kalkmasıyla başlayan ve padişahın yakın çevresinden itibaren güç ilişkilerini değiştiren değişim rüzgarlarının, kitap kültürüne olumlu etkileri olduğu bilinmektedir. Ayrıca III. Murad'ın eserler telif edip rüyalarını yazdırması, kitaplara ve özellikle resimli yazmalara olan merakı,² devrin diğer hamilerini de etkilemiş ve padişahın nezdinde itibar sahibi olmak için sanatkarlar himaye edilmiştir.³ Bu değişimlerle birlikte hami çeşitliliğinde aşağıya doğru bir genişleme meydana gelmiş, sultanların ve paşaların yanı sıra orta ve orta-üst diyebileceğimiz koleksiyonerler ve okurlar da ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla iktidar ve itibar arasındaki ilişki şöyle okunabilir: 16. yüzyıl öncesinde siyasi bir erkin bir parçası olarak "iktidar" sahibi olan, kitap sahibi olabilir ya da "sefere çıkmayan" III. Murad örneğinde olduğu gibi henüz muktedir olamayan kitabın itibarını kullanarak iktidara ulaşmaya çalışırdı. 16. yüzyıl sonrasında ise sanatı himaye edebilen daha çeşitli bir topluluk siyasi erkin nezdinde öncelikle itibar ve sonrasında da iktidar sahibi olabilmek için kitabı bir itibar

* Boğaziçi Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, husniyegulsevko@gmail.com.

¹ Bu alandaki önemli çalışmalar için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Hatice Aynur, "Yazmadan Basmaya Geçiş: Osmanlı Basma Kitap Geleneğinin Doğuşu (1729-1848)", *Osmanlı Araştırmaları* XXII (2003): 219-255.

² Resimli kitaplar ve iktidar ilişkileri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Tülün Değirmenci, *İktidar Oyunları ve Resimli Kitaplar*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017).

³ Daha fazla bilgi için bkz. Uğur Öztürk, "III. Murad Dönemi Yazılı Kültürü", (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2022).

nesnesi olarak kullanırdı. Dolayısıyla burada iktidar ve itibar kavramları arasında karşılıklı ama hiyerarşik bir ilişkinin varlığının altını çizmek istiyorum. Bu bağlamda da kitabın isminin "itibar" olarak değişiminin ardında daha geniş bir döneme, daha çeşitli koleksiyonlara ve koleksiyonerlere, başka bir deyişle farklı kitap temellük etme süreçlerine odaklanmasının etkili olduğunu düşünüyorum.

Kitap, "Kütüphaneler ve Kurucuları", "Kitap Listeleri ve Ötesi", "Meraklılar ve Koleksiyonerler" ve "Koleksiyonların Çağrıştırdıkları" olmak üzere dört bölümden oluşmakta. Bu bölümlendirme, koleksiyonlara ve koleksiyonerlere dair tartışmaların daha geniş bir perspektifte ele alınmasını sağlıyor. Bu dört bölümü sırasıyla, "kimler kitap toplardı ve kütüphaneler nasıl oluşurdu?", "hangi kitaplar toplanıyordu ve toplanan kitapların benzerlikleri ya da farklılıkları bize ne söyler?", "koleksiyonerlerin çeşitliliğinin kitap kültürüne katkıları nelerdir?" ve "koleksiyonların varlığı ve yokluğu ne anlama gelir?" gibi sorular bağlamında da okuyabiliriz. Her bir makalenin odağa aldığı yüzürlü, isimleri, çeşitlilikleri, ortaklıkları vb. düşündüğümüzde bu soruların çok daha ötesinde yeni soruların peşine düşülmesi mümkün. Kitabın değerli katkılarından biri her bir bölümün hem makaleler hem de bölümler nezdinde kitap kültürüne dair yeni soruları, tartışmaları ve ilgiyi mayalandırıyor olmasıyken, bir diğeri ise kitap kültürüne dair gelişmeleri ve tarihsel süreci kavramsal bir düzlemde ele almasıdır.

"Kütüphaneler ve Kurucuları" başlıklı birinci bölümde dört makale bulunmaktadır. Bu makaleler, 15. yüzyıldan itibaren kütüphanelerin kurulma dinamiklerine, kitapların dolaşımına ve kitapların akıbetinin hem halk hem de devlet nezdinde takibinin nasıl yapıldığına dair önemli bilgiler barındırmaktadır. Bu bölüm, Kadir Turgut'un Şeyh Vefa adıyla tanınan Muslihuddin Mustafa'nın (ö.1491) Konya'da ve İstanbul'da bulunan kütüphanelerine ve bu kütüphanelere vakfettiği kitapların içeriğine, tarihine ve dolaşımına odaklandığı makalesiyle başlar. Bunu yaparken bugün varlıklarını tespit edemediğimiz kütüphanelere dair bilgileri hangi kaynaklardan takip edebileceğimize dair ipuçlarını da gösterir. Yoichi Takamatsu makalesinde Osmanlı kütüphaneciliğinin "altın çağı"nda açılan Ayasofya, Fatih ve Galatasaray kütüphaneleri koleksiyonlarına dair karşılaştırmalı bir okuma yapar, "sultan-ı muhibban-ı kütüb" sıfatıyla ünlünen I. Mahmud'un kitap tercihlerini ve bağışlanan kitapların kaynaklarını sayısal veriler eşliğinde ortaya koyar.

Berat Açıl'ın "Osmanlı'da bir medrese kütüphanesi nasıl oluşur?" sorusundan hareketle kaleme aldığı çalışması hem 18. yüzyılda yaşamış bir alim, kadı, bibliyofil ve kütüphane sahibi bir Osmanlı aliminin hayatına ışık tutar hem de Carullah Efendi (ö.1738) nezdinde kitap temellük etme süreçlerine dair de kuşatıcı ve karşılaştırmalı bir okuma yapar. Bölümün son makalesinde Nazlı Vatanserver, bir divan koleksiyoneri olan Sahhaflarşeyhizade Vakanünis Esad Efendi'nin (ö.1848) kütüphane koleksiyonundaki Türkçe divanlara odaklanır. Aynı zamanda kendisi de bir *Divan* sahibi olan Esad Efendi'nin koleksiyonu için hangi divanları seçmiş olduğu sorusundan hareketle, devrin divan şairlerinin tercihlerini ve divanların bir okur için ne anlama geldiği meselesini inceler. Makale ayrıca matbaa kültürünün yaygınlaştığı bir devirde, yazma ve matbu eserler arasındaki geçişe odaklanmasının yanı sıra 19. yüzyılın ilk yarısında yazma eserlerin okunma, üretilme ve dolaşıma girme pratiklerini sorgulaması açısından önemlidir. Kitabın "Kitap Listeleri ve Ötesi" başlıklı ikinci bölümünde koleksiyonerlerin hangi kitapları topladıklarını inceleyen beş makale bulunmaktadır. Hatice Aynur makalesinde İsmihan Sultan'ın (ö. 1585) Eyüp'te kendi adını taşıyan medresesine bağışladığı kitaplarının ve koleksiyonun oluşum sürecini inceler. Bugün Süleymaniye Kütüphanesi'nde

bulunan bu koleksiyon, Aynur'a göre hanedana mensup bir kadının adını taşıyan ilk yazma eser koleksiyonu olması, başka bir koleksiyona dahil edilmeden bugüne ulaşması ve kütüphane mekanı olarak bir türbenin seçilmesi nedeniyle oldukça önemlidir, çünkü mekan tercihi türbe kütüphanelerin sayısının artmasına örneklik edecek öncü bir tavidir. Mehmet Arıkan ve Abdullah Uğur'un müştereken yazdığı makale, Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin ardında bıraktığı iki binden fazla el yazması bulunan kütüphanesini vakfiyesini merkeze alarak inceler. Bu makale, devlet kademelerinde önemli görevlerde bulunmuş bir devlet adamının koleksiyonundan hareketle 17. yüzyılın temayüllerine dair önemli çıkarımlarda bulunur. Makalede yazma eser kültürünün terimlerine yapılan vurgu ile vakfiyedeki yanlış/eksikliklere değinilerek bu çalışmalar esnasında dikkat edilmesi gereken hususlar dile getirilir.

Orlin Sabev'in Şehid Ali Paşa'ya ait Sofya Ulusal Kütüphanesi'nde bulunan iki kitap listesinden hareketle yazdığı makalesi, Osmanlı'da vakıflar dışında oluşan kütüphanelerin ve kitapseverlerin varlığını ele alır. Terekelerdeki kitap listelerini inceleyerek kitapların sadece faydası olan "araçlar" olarak değil lüks ve zevk veren entelektüel bir vasıta olarak da koleksiyonlarda yer aldığını iddia eder. Bu bölümde Şehid Ali Paşa'nın koleksiyonuyla ilgili diğer bir makale de Tülay Artan'a aittir. Artan, paşanın ölümünden üç sene sonra Sûk-ı Sultanî'de satılan 1500'den fazla kitabını konu alan bu çalışmasında, bir İstanbul koleksiyonunun inşa ve dağılma sürecine odaklanır. Şehid Ali Paşa'nın sadrazam olduktan kısa bir süre sonra binlerce kitaplık kütüphanesini neden ve nasıl oluşturduğunu ve koleksiyonda yer alan eserlerin dönemin okur-yazarlık deneyimine dair neler söylediğini sorgular. Koleksiyon satış sürecini de titizlikle inceleyen Artan, bazı koleksiyonerlerin medrese kütüphanesi tasavvuruyla hareket etmediklerini iddia eder. 1703 sonrasında İstanbul kitap piyasasında yazmaların gösterişçi tüketim nesneleri olarak dolaşımda olduğunu ve bu eserlerin sosyal prestij elde etme ve mülk edinme süreçlerinin bir parçasına dönüştüğünü vurgular. Kitap listelerinin izini takip eden bölümün son yazarı Filiz Dıgıroğlu ise Osmanlı modernleşmesiyle yakından ilişkili olan Avrupa'dan kitap temini meselesini ve Paris'ten İstanbul'a gelen 700 ciltlik kitap listesini inceler. Tanzimat sonrası Osmanlı kitap kültürüne dair önemli bir değişimi ve temayülü gösteren bu kitapların neden sipariş verildiği ve nerelerde kullanıldığı sorusuna bir cevap arar.

Kitabın "Meraklılar ve Koleksiyonerler" başlıklı üçüncü bölümü, toplumun farklı kesimlerinden kitapseverleri ve koleksiyonlarını odağa alır. Ali İhsan Karataş makalesinde Bursa'daki kitap terekeleri üzerinden 16. ve 17. yüzyıldaki kitap sayılarını ve türlerini karşılaştırması ve ilim dallarına göre kitapları listelemesi bakımından kitap kültürü çalışmalarına önemli bir katkı sunmaktadır. Bir diğer makalede Esra Karayel Muhacir, 17. yüzyıla ait şerhiyye sicillerini kullanarak Üsküdarlı koleksiyonerleri ve kitapları değerlendirmektedir. Zeynep Atbaş'ın makalesi ise 18. yüzyılın önemli kitap koleksiyonerlerinden M. Emin Efendi'nin kütüphanesindeki resimli kitapları ve murakkalarından tasarım açısından dikkate değer örnekleri inceler. Makale devrin seçkinlerinin kitap zevkini devam ettirme yollarından biri olarak "evrak-ı perişan" kavramına yeni bir perspektif getirir. Bu bölümde karşımıza çıkan diğer bir kitapsever portresi 19. yüzyılın önemli isimlerinden Hazine-i Hassa Müsteşarı Mehmed Halis Bey'dir. Kasım Hızlı makalesinde, Osmanlı kitap tarihinde "muhteris" olarak tanınan ve 13.000 ciltlik nadide kitap koleksiyonuna sahip olan Halis Bey'in hayatı bağlamında dönemin kitap temellük etme tartışmalarına da değinir. Yaron Ben-Naeh ve Noah S. Gerber tarafından yazılan ve Tülay Artan ve Bahadır Sürelli tarafından Türkçeye tercümesi yapılan "Osmanlı Yahudilerinin Kütüphaneleri ve Kitap Koleksiyonları: Bir Hazine Olarak Geç-Osmanlı Döneminde Kudüs Örneği" başlıklı bölümün son makalesinde, Osmanlı Yahudilerinin

kitap koleksiyonlarının tarihi bir panoraması çizilir. Çalışma, kitap temellük ederken Osmanlı topraklarında yaşayan farklı milletlerin benzer süreçlerden geçtiğini ve koleksiyonlarda en fazla dini kitapların olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Kitabın “Koleksiyonların Çağrıştırdıkları” başlıklı son bölümünde, yazmaların görünürlüğü, görünmezliği ve imha edilme süreçlerine odaklanan üç makale yer almaktadır. Lale Uluç makalesiyle Şah Tahmasb’ın yazmalarının Osmanlı kütüphanelerindeki dolaşımı bağlamında hem İran-Osmanlı ilişkilerinin kültürel boyutuna değinir hem de zengin malzemeler kullanılarak hazırlanmış resimli yazmaların her zaman ayrıcalıklarını koruduklarını ve onlara sahip olan zümre için bir “itibar” nesnesi olmaya devam ettiklerini gösterir. Dagmar Riedel’in yazdığı, Tülay Artan ve Mert Şen tarafından Türkçeye tercümesi yapılan “Kâtib Çelebi’nin (1609-1657) Keşfü’z-Zünûn’u: Başarılı Bir Bibliyografyanın Görünmezliği” başlıklı makale, Keşfü’z-Zünûn’un İstanbul, Paris ve Leibzig arasındaki dolaşımına, bu dolaşımın ortaya koyduğu metinsel zorluklara ve eserden Avrupa’da nasıl istifade edildiğine odaklanır. Ayrıca Osmanlı okuryazarlık sürecine önemli bir katkı sunan ve Osmanlı eğitim sisteminin bir parçası olarak da kullanılan, kullanıcıların meydana getirdiği (user-generated) eserlerin araştırmacılar tarafından görmezden gelindiğini ve kataloglama çalışmalarına dahil edilmediğini tespit eder. Bölümün son makalesinde Hakan Karateke, kitap yakmanın sembolik anlamlarını sorgular ve Osmanlı’da yeterince çalışılmamış bir alana, matbaa öncesi dönemde kitap imha etme süreçlerine odaklanma iddiasını taşır. Ancak makalede geniş bir tarihsel süreç içerisinde ele alınan kitap imha etme hadiselerinin Osmanlı bağlamında yeterince ele alınmadığı görülür. Aynı şekilde Osmanlı’da fazla kitap yakma hadisesi olmadığı iddiasının gerekçelendirilmesi net olmadığı gibi Osmanlı’da kitap yakma girişimlerine dair bir okuma için neden 15. ve 16. yüzyılların seçilmiş olduğu meselesi de yeterince açıklığa kavuşturulamamıştır.

Hiç şüphe yok ki *İtibar* ve *İhtiras*, Osmanlı kitap kültürü çalışmaları açısından önemli ve ilham verici bir başucu eserdir. Öncelikle bu çalışma, bütün dünyada kitap bağlamında yapılan çalışmalarla eş zamanlı olarak ilerleyen bir araştırma ve üretim sürecinin bir sonucudur. Bu da kitapta yer alan her bir çalışmanın, dünya kitap tarihi literatürüne güncel bir katkı sunmasını ve Türkiye’de sosyal bilimler alanında çalışan genç araştırmacıların vizyoner bir bakış açısı kazanmasını sağlamaktadır. Bununla birlikte kitabın bölümlendirmeleri Osmanlı kitap kültürünün sacayağı diyebileceğimiz önemli paydalarına değinmekte ve böylece bütünlüklü bir okuma imkanı sunmaktadır. Ancak kitap kültürü alanındaki çalışmaların son yıllarda nasıl çeşitlendiğini ve art arda yapılan çalışmalarla da güncellediğini düşündüğümüzde makalelerin yazım ve kitabın yayımlanma tarihi arasındaki sürenin uzunluğu, yeni çalışmaların kitaba dahil edilememe sorununu beraberinde getirmiştir. Bu sorunun doğurabileceği sebeplerden dolayı bu süreçte Berat Açıl, makalesini yeniden yazdığını (s.131); Hakan Karateke de yeni kitaplara ve belgelere ulaştığını (s.666) belirtmiştir. Bu bağlamda derleme özelinde de baskı sürecinin getirdiği gecikmenin telafisi için müstakil açıklamalar yerine bu süre zarfında yapılan çalışmalara kısaca değinen bir değerlendirme yapılabilirdi. Bu durum, kitabın mevcut niteliğine herhangi bir halel getirmemekle birlikte güncelliğinin daha eski bir tarihe dayanmasına neden olmaktadır.

Sonuç olarak bu eser, Osmanlı entelektüel tarihine nitelikli ve derinlikli bir katkı sunmakta ve bu anlamda okuyucuyu kitaba ve kitap kültürüne dair birçok kavramla ve bilgiyle donatmaktadır. *İtibar* ve *İhtiras*, “yazma kitap” ve kitap kültürü eksenli çalışmaların ne kadar katmanlı ve zengin olduğunu göstermesi bakımından etkisinin uzun süre devam edeceği muhakkak olan bir eserdir ve bu yönüyle de daha sonra yapılacak araştırmalara birçok açıdan kaynaklık edeceği aşikardır.